

A Nagy Menetelés: a kommunista értelmiségi portréja a visegrádi térség irodalmában

Bevezetés

„Hát nem tudjátok elképzelni, hogy valaki másképpen is jót akarhat a világnak, másképpen is munkálkodhat a világ javán, mint ahogyan az a ti eszméitekből következik? Ezt kérdezi Hawthorne a radikális elvtárstól, akinek a szemében, akárcsak Hollingworth-éban, az emberiség nem más, mint csökönyös, lassú, ostoba ökrök igásfogata, akiket szeges bottal kell nógatni. Dehát az ő ökrei vagyunk mi? És ugyan mi jogosít fel rá, hogy a kocsisunk legyen?” – kérdezi Josef Skvorecky (1998: 89) cseh szerző kanadai emigrációban megjelent, *Az emberi élet mérnöke* című regényében. Eme idézet – amelynek eredeti szövegösszefüggése Nathaniel Hawthorne 1852-ben, magyarul *Derűvölgy románca* címmel megjelent regényének Coverdale a remetelakban című fejezete – e helyen egy sajátos, önjelölt szubjektivizmus formálta lelki alkat és szellemi beállítódás esztétikáját kívánja szemléltetni. Ez a szóban forgó lélekrajz egyes közép-európai szépírók karakterábrázolásai nyomán, egyéb ideológiák és társadalompolitikai modellek képviselői mellett, a kommunizmus és az államszocializmus értelmiségének is tulajdonítható.

Messiástudat és szubjektivizmus

E témában afféle „felütésképp” a cseh dráma- és esszéíró, Vacláv Havel (1991: 171–172) szavait idézném, aki kritikai nézőpontból szemléli és elveti az olyan „világmegváltó szerepet”, illetve „dölyfös messiástudatot”, amely abban a hiszemben él, hogy egyedüli és legavatottabb tudója a dolgoknak, s ezért arra hivatott, hogy öntudatra ébressze az »öntudatlan« tömegeket”.

IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

Eme radikális elhivatottság egyik archetipikus képviselőjével, Karl Marxszal kapcsolatban Pais István (2005: 59) filozófiatörténész arra a következtetésre jut, hogy „sajátos történetleológiájának” kimunkálásában közrejátszik egy bizonyos spekulációra való hajlam, „s ennek okozataként Marx ténynek veszi azt, amit elvileg kigondolt, amit szeretne megvalósultan látni”.

A világirodalom időtlen idők óta ismeri a türelmetlen, becsvágyó, célratoró, radikálisan reformeri karaktertípus ábrázolását. Elegendő – távolról sem a teljesség igényével – felidézni ennek érzékeltetéséhez Prométheusz, Marlowe-nál Faust, Stendhalnál Julien Sorel, Balzacnál Lucien Chardon vagy Dosztojevszkijnél Ivan Karamazov példáit.

Kelet-Közép-Európa sajátos 20. századi történelme miatt eme minőségek összpontosulásai, illetve megszemélyesítései a térségi szép- és esszéirodalomban új értelmet nyernek a sajátos tapasztalatok miatt. Ezt a Milan Kundera cseh író szavaival Nagy Menetelésnek nevezett jelenséget, amely e fenti kvalitások különleges és karikaturisztikus kicsúcsosodásaként érthető meg, mutatom be alább. Azért fókuszálva Közép-Európára, mert e karakterábrázolás, megköcskázatom, leghitelesebb képviselője is innen származik.

Noha kétségkívül, mint majd látni fogjuk, eme típus elsődlegesen Milan Kundera és Czesław Miłosz alkotómunkája révén vált világhírűvé, két magyar szerzőnél is rábukanni vélek a 20. századi prototípusokra, mégpedig az említett, kiváló térségi szerzőkéhez hasonló világirodalmi színvonalú megszövegezésekkel.

A következőképp fest Babits Mihály 1922-ben megjelent *Halálfiái* című regénye Imruskájának, majd a cselekmény előrehaladtával, Sátordy Imréjének (túl)értékelő percepciója önmagáról és önnön „prométheuszi” pillanatairól: „a társadalom bomlik, s egy új társadalomnak kell jönni, hozsanna! ez az eposz!

– Akármi leszek is, ennek a nagy átalakulásnak fogom szentelni életemet! – gondolta, és mondta is Imrus, ki az eposzban élt, hol egyetlen hivatás volt képzelhető: harcolni a létező rossz ellen, forgatva a Szellem fegyvereit: a többi csak kenyérkereset. Mi teszi az ifjút született kritikussá? talán ártatlansága és tudatlansága; könnyű neki! Imrus kitört, mint egy kis próféta, a naiv hallgatóság előtt, visszatarthatatlan ünnepiességgel: mert nem volt-e itt az ő Sorsdöntő Pílanata, lovaggá ütése s harcba indulása...

[...] Elhatározta, hogy legközelebb világnézeti-vallomást tesz Gitta előtt, s több könyvet szerez a szocializmusról. Azokra a szomjas munkásokra gondolt, akiket a sóti utcán látott lehasalva ebmód a kövezetre, amint az utcacsatornákba kieresztett pancsolt és sáros bort szürcsölték. Azt se tudta, mi a szocializmus: de szomjazott valami újra, valami merészre!” (Babits 1984: 334–338)

Noha csak 1946-ban jelent meg, Illyés Gyula *Hunok Párisban* (1970) című regénye az író huszas évek első felében Franciaországba való emigrációjának élményeit ragadja meg, és mutatja be egy helyen az ideológiák „murtibingi”, lefegyverző hatásait a nem kiforrott világnézetű fiatalok számára, beleértve voltaképpen saját magát is: „a hirtelen bevett tömény gondolatok is részegséget

okoznak. Ilyenben tántorgott Franciaország, amikor egy hajtásra magába döntötte az Olaszországban már jó egy század óta megerjesztett, lefejtett humanista pezsgést; ilyenkor kóválygott a magyar szellemi élet a század elején a nyugat harminc esztendejének egyszerre kapott százféle szeszélyétől. Sokan még most is erre az italtra gyűltek Párisba. De legtöbben csak attól rúgtak be, hogy elvesztették maguk mellől a korlátot, s támasz nélkül pillantottak a mélységbe, már abba, amit ők mélységnek hittek. Mások azért tántorogtak, mert egyszerűen csak menniök kellett volna, de ők ezt sose próbálták a maguk lábán. [...] Legtöbben mégis a legerősebb ütésű szesztől rúgtak be, az éhomra nyelt gondolat-tól. Fokozta a bajt, hogy egy megmerevedett tanítási rendszer s egy különös rendeltetésű szellemi építőipar találkozásának következtében az emberek tán sose juthattak ilyen készületlenül, ilyen könnyen ilyen vad eszmékhez [...] Aki így, emésztésre képtelenül vette be őket, néha esztendőig szédelt, beszélt összevissza és hentergett...” (Illyés 1970: 83–85).

Stanislaw Ignacy Witkiewicz (2002 [1927]) *Az ősz búcsúja* című regényében érzékelteti azt a mind egyéni, mind közösségi szinten jelentkező szellemi kiüresedést és vákuumhelyzetet, amelyben e világmegváltó, szubjektivisztikus hívószavak társadalmi fogékonyságra lelnek. A regény egyik főszereplője, Sajetan Tempe előljáró karaktere modellezi mindezt. Ő szakmájának és társadalmi rétegének más képviselőihez hasonlóan rendre kifogásolja a társadalmi igazságtalanságokat, amely abban nyilvánul meg, hogy a proletariátust a gazdag burzsoázia kizsákmányolja. Sajetan ellenzi a dolgok ezen rendjét, és olyan forradalmat szeretne, amely új és jobb valóságot kívánt teremteni. Az általa bevezetett rendszer a kommunizmus lenne. Azt akarja, hogy új emberiség szülessen, amely az egész világot magáévá teszi, és örökké fennmarad. „A tudatos elgépiesedés [...] a valódi jövő, a többi csak felépítmény, dísz, amely annyira eluralkodott, hogy kezdte felfalni azt, amit ékesítenie kellett volna. Eljött a burzsoá kultúra vége, amely nem adott semmit, csak a mindenben való kételkedést”, vallja a főszereplő Atanazynek Witkiewicz (2002: 162).

Witkiewicz egy másik munkájában, a *Telhetetlenségben* (2005 [1930]) arról szól, hogy egy apátiába süllyedt modern társadalom egyénei számára egy mongol filozófus, bizonyos Murti Bing olyan pirulákat kínál, amely által egy új „világnézet” vitetik át szerves úton. Aki e pirulát beveszi, elveszíti fogékonyságát a metafizika iránt, és az új rendszer szolgálatába áll. A következő szakasz támpontot nyújt e folyamatok megértéséhez: „Valamikor idegesítette Zypciót a [...] politikával és társadalmi változásokkal kapcsolatos, naiv fecsegés [murti-bingizmus]. Képtelenség, hogy még a mi korunkban az egész emberiséget átformáló, történelemalakító erővé váljanak efféle elméletek. Hamarosan azonban a saját bőrén tapasztalhatta meg a hatalmukat” (2005: 428–429).

Witkiewicz Murti Bing tana ihlette az irodalmi Nobel-díjas lengyel Czesław Miłoszt arra, hogy világhírű filozófiai–politikai esszéfüzére, *A rabul ejtett értelem* (2011 [1953]) ezt az allegóriát ültettesse át a kelet-közép-európai értelmiség kontextusára, hasonló, tömeges és narkotikus hatást tulajdonítva a kommunizmusnak,

amely abban is megnyívánul, hogy előbbieket az utóbbi rendszer eszközeivé válnak. Ki inkább meggyőződésből, ki inkább opportunizmusból.

Az államszocializmus Marx által ösztönzött ideológiája és céljai a Pártban sűrűsödnek össze, amely a következőképp várja el az értelmiség és a társadalom megnyerését: „Mióta világ a világ, az emberiség nem állított maga elé olyan hatalmas célt, mint a Párt: meg akarja szüntetni »embernek ember által való kizsákmányolását«, vagyis ki akarja irtani az emberből tevékenységének motívációját, a haszon utáni vágyat; helyére a közösség iránti kötelesség kerül. Ez távoli és tiszteletre méltó cél: egyhamar valószínűleg nem érik el, s míg el nem érik, csak az állandó terror segítségével olthatják az emberbe a kötelességtudatot. Az ember keresztény megítélésében dualizmus érvényesül: az ember »Isten gyermeke«, egyszermind a társadalom tagja is; mint a társadalom tagjának alá kell rendelnie magát a dolgok meghatározott rendjének, feltéve, hogy ez a rend nem akadályozza őt a lelke megmentéséért végzett tevékenységében. Ahhoz, hogy felszabadítsuk az új világ megteremtéséhez szükséges gyűlöleterőt – tanítja a Párt –, meg kell szüntetni az emberben a dualizmust, s az embernek teljesen fel kell oldódnia a szociális elemekben” (Miłosz 2011: 301–302).

Idevág a 20. századi lengyel filozófus, Florian Znaniecki meghatározása is Mai emberek és a holnap civilizációja című könyvéből, amit az esszéíró Adam Michnik (1985: 295) a következőképp tolmácsol: „az ilyen mentalitású személyt Znaniecki »elképzelései fanatikusának« nevezte. Ez a személy saját küldetésének abszolút kulturális jelentőséget tulajdonít, és az egész közösséget az ő törekvéseinek pozitív vagy negatív szerepe szempontjából érzékeli.”

Kundera jóformán teljes munkásságán átível az államszocialista apparátus kiépítői és hívei lelki mozgatórugóinak a kritikája (a *Tréfától az Azonosságig*). *Tréfa* (1999 [1967]) című regénye a következő önironikus visszaemlékezést vonultatja fel a főszereplő Ludvík részéről: „ami azonban a legjobban elbűvölt, sőt elbódított a mozgalomban, az a történelem kormánykereke volt, amelyhez (akár igazából, látszólag) közel kerültem. Akkor ugyanis valóban döntöttünk az emberek sorsáról és az ügyek alakulásáról [...] A mámort, amitől megittasultunk, rendszerint a hatalom mámorának nevezik, de (egy kis jóakarattal) kevésbé szigorú szavakat is használhatnánk: minket a történelem bűvölt meg; megmámorosított, hogy felpattantunk a történelem hátára, s magunk alatt éreztük; igaz, hogy többnyire tényleg csúnya hatalomvágy lett belőle, de (mint ahogy minden emberi dolognak két oldala van) volt benne (s talán főleg nálunk, fiataloknál) némi egészen eszményi ábrándozás is arról, hogy éppen mi kezdjük meg az emberiségnek azt a korszakát, amikor nem lesz az ember, egyetlen ember sem lesz többé a történelmen kívül, sem a történelem sarka alatt, hanem irányítani és alakítani fogja a történelmet (1999: 87).

Kundera *Az élet máshol van* (2005: 286) című regényében szintén megelevenedik a koncepciók pereknél való kiszolgáltatottság, a kultúrpolitikai cenzúra és kényszerei, valamint a későbbi művekben vissza-visszatérő homo sentimentalis lélekrajza. Itt a baloldali értelmiség identitásformálódását kísérli meg bemutatni

Jaromil prototipikus alakján keresztül, mintegy Sartre: *Egy vezér gyermekkor* a fasiszta karakterábrázolása, illetve ez utóbbi mű ifjú Lucien Fleurier „főhősné” anamorfikus tükörképeként vagy „pepita” karikaturájaként.

A világhírű *A lét elviselhetetlen könnyűségében* (2014a [1984]) Kundera foglalkozik a rendszer kiépülésében és fennmaradásában játszott felelősség kérdéseivel is, vagyis a történelmi Nagy Menetelés bonyolult lélektani mozgatóival és következményeivel is: „aki úgy gondolja, hogy a közép-európai kommunista rendszereket kizárólag bűnözők hozták létre, az nincs tisztában egy alapigazsággal: a bűnös rendszereket nem bűnözők hozták létre, hanem lelkes emberek, akik hitték, hogy a paradicsomba vivő egyetlen utat fedezték fel. Derekasán védtek meggyőződésüket, és ezért sok embert kivégeztek. Később kiderült, hogy szó sincs paradicsomról, a lelkes emberekből következésképp gyilkosok lettek” (2014a: 228).

Az államszocializmus „lakájértelmiségi” prototípusával, Jaromillal induló sorhoz ebben a könyvben a Vasfüggöny túloldalán Franz csatlakozik az 1968-as „Nagy Meneteléssel”: „Csodálatos volt kimenni az utcára ünnepelni, követelni valamit, tiltakozni valami ellen, csodálatos volt, hogy nincs egyedül, hogy ott menetel a többiekkel a szabad égbolt alatt. A Saint Germain körúton hömpölygő vagy a République térről a Bastille-hoz igyekvő tömegek megigézték. A menetelő és kiáltó sokaság Franz szemében Európának s Európa történelmének megtestesítője volt. Európa egyenlő a Nagy Meneteléssel. Forradalomtól forradalomig, csatától csatáig, mindig előre” (132).

Az előbbi két művel trilógiát formáló, egyszersmind annak záró részét képező *Halhatatlanság* is feldolgozza (2016a [1990]) a prágai tavaszt utáni orosz megszállást és annak tömeglélektani hatását. Kundera, továbbá Bettina karakterén keresztül, utóbbi „elődeihez”, így Jaromilhoz vagy Franzhoz hasonlóan, ismételten a „történelem szerelmesének” és az államszocializmus „Nagy Menetelésének” időtlen lelkületét modellezi, ami a rendszer bukásával sem válik a történelem martalékává: „A világtörténelem a maga forradalmaival, utópiáival, reményeivel és elkeseredéseivel elhagyta Európát, és csak az utána való sóvárgás maradt itt” (Kundera 2016a: 226). Kundera mintha már kilépne a totalitárius paradigmából, és néha a Nagy Menetelés kritikáját ironiával szemlélné, vagy legalábbis egyetemessé terjesztené ki annak érvényét.

A franciául írt, szintén kései *Lassúságban* (2016b [1995]) a *Homo sentimentalis* pedig már az arc nélküli, végtelen világ absztrakciója előtt tetszelgő, önmagát kiválasztottnak vélő táncosként lép az elbeszélésbe (2016b: 28). Emellett utalászerűen immár a Történelem színpadára fellépő, gyűlölt hatalom elleni személyes lázadás alakzatban az antikommunista ethosz Nagy Menetelése is megmutatkozik, ezúttal a maga vélt vagy valós világtörténelmi jelentéktelenségével (115).

A Nagy Menetelés korábbi retorikai iránya (burzsoáziaellenesség), politikai realitása (hatalomra jutás a keleti blokkban), ideológiai preferenciái (1968) és attraktivitása (az egyik főszereplő, Chantal számára legalábbis) egyaránt

megjelenik Kundera egyik szintén franciául írt, magyarul *Azonosság* címmel (2014b [1998]) megjelent könyvében is: „Chantal díjazza [...] hogy bármit tesz [Leroy], provokáció a kanonizált forradalmi és avantgárd hagyomány jövőjében; a »polgárpukkasztást« akkor se mulasztja el, ha a legközhelyesebb igazságokat hangoztatja. Egyébként is, a provokáció (»lámpavasra a polgárral!«) tán nem válik hivatalossá, ha hatalomra jut? A konvenció bármikor provokációvá minősülhet át, és megfordítva. A szándék a döntő, hogy a végletekig viszünk-e valamit, vagy sem. Chantal odaképzeli Leroy-t az 1968-as diáklázadás viharos gyűléseire, amint a maga intelligens, hűvös stílusában ad elő minden józan érvelést elsőpró okoskodásokat: a polgárságnak nincs létjogosultsága; a munkásosztály számára érthetetlen művészetnek el kell tűnnie; a polgárság érdekeit kiszolgáló tudomány semmire se jó; azokat, akik ezt oktatják, ki kell dobni az egyetemről; a szabadság ellenségeinek ne legyen szabadságuk. Minél nagyobb abszurdumot hangoztat, annál büszkébb, elvégre csak a kiváló intelligencia képes logikát lehelni az esztelen eszmékbe” (97).

Befejezés

A fenti karakterábrázolások mindegyikével e tanulmányban az egyes meghatározó kelet-közép-európai alkotók által az értelmiségnek tulajdonított messianisztikus-szubjektivistá beállítódásokat és tendenciáikat kívántam körüljárni.

Egyesek, mint például a korosodó Kundera is kései munkáiban, idővel kilépnek a kelet-közép-európai „élcsapat” perspektívából, és egyetemes sajátosságok feltárásával kísérleteznek. Úgy vélem, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a tárgyalt, kommunista tanok által mintegy megdelejezett értelmiség-típus és jellegzetes Nagy Menetelése a mi térségünkben jelentkezett különös erővel egyes drámai történelmi tapasztalatok tükrében.

„Még emlékeztem, hogy pendelyes kölyök koromban ott álltam Valladolidban a Plaza Mayoron, a tömegben, az első ottani autodafé alkalmával, és a pillanatban, amikor a máglya füstölni kezdett, nagy királyunk, Fülöp, aki megvalósította hazánkban a Szent Inkvizíciót, hangos, tisztán csengő szavakkal ezt kiáltotta: »A fiamat is megégetném, ha eretnek lenne.« Visszhangoztak fülemben ezek az égő, szent szavak, jóllehet negyven esztendővel elébb hangoztak el.” Végeredményben nem kizárólag azért tanulságosak ezek a Márai Sándor az *Erősítő* című történelmi regényből (2002 [1975]) származó gondolatok, mert a szerző nyilvánvalóan a maga államszocialista tapasztalatait ültette át a középkori olasz és hispán közegbe, tudatos áthallásokat keletkeztetve, hanem a szubjektivistikus elhivatottság, vagy – Havel szavaival – a „dölyfös messiástudat” történelmi és társadalmi tétjei miatt.

BIBLIOGRÁFIA

- Babits Mihály: *Halálfiái*. Debrecen, 1984 [1922], Szépirodalmi Könyvkiadó.
Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, 1991, Európa.
Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. Budapest, 1970 [1946], Magvető-Szépirodalmi Könyvkiadó.
Kundera, Milan: *Tréfa*. Budapest, 1999 [1967], Európa.
Kundera, Milan: *Az élet máshol van*. Budapest, 2005 [1973], Európa.
Kundera, Milan: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Budapest, 2014a [1984], Európa.
Kundera, Milan: *Azonosság*. Budapest, 2014b [1998], Európa.
Kundera, Milan: *Halhatatlanság*. Budapest, 2016a [1988], Európa.
Kundera, Milan: *Lassúság*. Budapest, (2016b [1995], Európa.
Márai Sándor: *Erősítő. Ítélet Canudosban*. Történelmi regények II. Budapest, 2002, Helikon.
Pais István: *A filozófia története*. Budapest, 2005, szerzői magánkiadás.
Jean-Paul Sartre: *Egy vezér gyermekkorá*. Budapest, 1986 [1939], Szépirodalmi.
Skvorecky, Josef: *Az emberi élet mérnöke*. Pozsony, 1998 [1977], Kalligram.
Witkiewicz, Stanislaw Ignac: *Az ősz búcsúja*. Pécs, 2002 [1927], Jelenkor.

Táncos Krisztina. Cím nélkül